

УДК 159.9

Андрієвська Валерія Вікторівна, кандидат психологічних наук старший науковий співробітник лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації Інституту імені Г.С.Костюка НАПН України

**ДОСВІД ДИТИНСТВА І ОТРОЦТВА ЯК ЖИТТЄВІ ПЕРЕДУМОВИ
ПРОФЕСІЙНОГО ПРОЕКТУВАННЯ (ЗА АВТОБІОГРАФІЯМИ
ВИДАТНИХ ВЧЕНИХ)**

Анотація

В статті зроблено спробу порівняти автобіографічні спогади таких видатних вчених, як С.Б. Кримський, Г.П. Щедровицький, Ю. Орлов, Ю.В. Шевельов, Карл Ясперс з тим, щоб, попри всю несхожість їхніх життєвих обставин, виявити спільні моменти в їх дитинстві і отроцтві, які, можливо, стали фундаментом для їхнього дальшого професійного самопроектування. Такі моменти, справді, було виявлено. Йдеться про емоційний фундамент, на якому далі будується споруда професійних (а також особистісних) цінностей і сенсів. Цей емоційний фундамент містить кілька складових. Основні з них: а) довіра до світу, що завдячує ніжній і життєрадісній матері; б) досвід сильних значущих переживань; в) альтруїстична мотивація вибору майбутньої професії (наприклад: «ощасливити велику кількість людей» у С. Кримського); г) яскраво виражені пізнавальні інтереси (інтенсивне читання, інтерес до серйозної наукової літератури); д) формування працьовитості як вияв внутрішнього зобов'язання реалізувати якусь понадіндивідуальну смислову цінність (переписування «Капіталу» К. Маркса малим Г. Щедровицьким); е) ініціативність (включно з підлітковою агресією), толерантність щодо конфлікту; є) розумний егоїзм (відмова від комфорту і тимчасових вигод заради великої мети самореалізації), заради майбутніх великих звершень.

Всі перелічені положення рясно (обильно) проілюстровані цитатами з автобіографічних спогадів обраних нами авторів. Висловлюються припущення

про зв'язок цих компонентів емоційного досвіду дитинства і отрочтва з дальшою професійною діяльністю обраних для аналізу авторів.

Особливу вагу має, на наш погляд, пережита в дитинстві подія, яка перевернула все дальше життя авторів. Так, для С. Кримського це було зомління при виді зоряного неба, коли перед ним, семирічним хлопчиком, наочно постала проблема нескінченності (цього поняття він ще не знав). Сам він це усвідомив, як «перший філософський поштовх», що далі вилився в ідею «ціннісно-смиислового універсуму».

Для Ю. Шевельова такою подією стала репліка знайомого («як цвяшок, в серце вбитий»), після чого він відкрив для себе Україну і присвятив їй свою наукову творчість.

Для Ю. Орлова це був страхітливий епізод, коли на нього і його бабусю напали вовки, від яких вони ледве врятувались. Відтоді все його життя відбувалось в обставинах небезпечної боротьби з радянським режимом. Навіть книгу своїх спогадів він озаглавив: «Небезпечні думки».

Ключові слова: *професійне само проектування, автобіографічні спогади, значуща подія, лагідна мати, когнітивні інтереси, агресивність, евідемонізм.*

Андрієвская Валерія Вікторівна, кандидат психологічних наук старший научний сотрудник лабораторії психодіагностики і науко-психологічної інформації Інститута імени Костюка НАПН України

ОПЫТ ДЕТСТВА И ОТРОЧЕСТВА КАК ЖИЗНЕННЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ (ПО АВТОБИОГРАФИЯМИ ВЫДАЮЩИХСЯ УЧЕНЫХ)

Аннотация

В статье сделано попытку сравнить автобиографические воспоминания таких выдающихся ученых, как С.Б. Крымский, Г.П. Щедровицкий, Ю. Орлов, Ю. Шевелев, К. Ясперс, и тем, чтобы несмотря на всю несхожесть их

жизненных обстоятельств, выявить общие моменты в их детстве и отрочестве, которые, возможно, стали фундаментом для их дальнейшего профессионального самопроектирования. Такие моменты, действительно, были найдены. Речь идет об эмоциональном основании, на котором в дальнейшем строится сооружение профессиональных (а также личностных) ценностей и смыслов. Этот эмоциональный фундамент содержит несколько составляющих. Главные из них следующие: а) доверие к жизни, зависящее от нежной и жизнерадостной матери; б) опыт сильных значимых переживаний; в) альтруистическая мотивация выбора будущей профессии (например: у С. Крымского – «принести максимальную пользу человечеству»); г) ярко выраженные познавательные интересы (интенсивное чтение, интерес к серьезной научной литературе); д) формирование трудолюбия и работоспособности как проявление внутреннего обязательства реализовать некоторую сверхиндивидуальную смысловую ценность (переписывание «Капитала» К. Маркса маленьким Г. Щедровицким); е) инициативность (включительно с подростковой агрессией), толерантность к конфликту; ж) разумный эгоизм (отказ от комфорта и временных выгод ради великой цели самореализации) ради будущих больших свершений.

Все названные положения обильно проиллюстрированы цитатами из автобиографических воспоминаний избранных нами авторов. Высказываются предложения о связи этих компонентов эмоционального опыта детства и отрочества с дальнейшей профессиональной деятельностью выбранных для анализа авторов воспоминаний.

Особенный вес имеет, на наш взгляд, пережитое в детстве или отрочестве событие, которое перевернуло всю дальнейшую жизнь авторов. Так, для С. Крымского это была потеря сознания при виде звездного неба, когда перед ним, семилетним мальчиком, наглядно предстала проблема бесконечности (этого понятия и даже слова он еще не знал). Сам он это осознал как «первый философский толчок», который в дальнейшем вылился в идею «ценностно-смыслового универсума».

Для Ю. Шевелева таким событием стала жесткая реплика знакомого («как гвоздик, в сердце вбитый»), после чего он открыл для себя Украину и посвятил ей свое научное творчество.

Для Ю. Орлова это был ужасный эпизод, когда на него и его бабушку напали волки, от которых они ели спаслись. С тех пор его жизнь проходила в обстоятельствах опасной борьбы с советским режимом. Даже книгу своих воспоминаний он озаглавил «Опасные мысли».

Ключевые слова: профессиональное самопроектирование, автобиографические воспоминания, значимое событие, ласковая мать, когнитивные интересы, агрессивность, эвдемонизм.

Andrievska Valeriya Viktorivna

**CHILDHOOD AND ADOLESCENCE EXPERIENCE AS A GROUNDS OF
PROFESSIONAL SELF-DESIGNING (ON THE BASIS OF
AUTOBIOGRAPHICAL WORKS OF PROMINENT SCIENTISTS)**

Summary

The article makes an attempt to compare autobiographical memoirs of such scientists as S.B. Krymskii, H.P. Shchedrovyykii, Yu. Orlov, Yu.V. Sheveliov, Karl Yaspers in order to define common moments of their childhood and adolescence that have constituted the foundation for their further professional selfdesigning regardless all the difference of their life circumstances. Such moments really were defined. The point concerns the emotional basis on which the building of professional (and also personal) values and senses is constructed. This emotional foundation comprises several components. The main of these components are:

- a) trust to the world, which is grateful to a tender and cheerful mother;*
- b) the experience of strong and significant feelings;*
- c) altruistic motivation of choice regarding future profession (for instance: “to make happy a large number of people” according to S. Krymskii);*

d) strongly marked cognitive interests (intensive reading, the interest to serious scientific literature);

e) formation of diligence as a manifestation of inner duty to realize some overindividual value of sense (rewriting of “Capital” of K. Marx by H. Shchedrovychii in his childhood);

f) leadership (including adolescent aggression, tolerance concerning the conflict);

g) wise selfishness (denial of comfort and temporary advantages to achieve a great goal (auto-realisation) for the sake of future great achievements). All the points noted above are illustrated significantly by quotations of autobiographical memoirs by authors whom we chose. The article presents the speculations regarding connection of these components of emotional childhood and adolescence experience with further professional activity of authors chosen for analysis.

To our mind the particular importance is given to the event outlast in the childhood which was the breaking point in the life of the author.

For S. Krymskii such an event was the strong impression at the sight of starry heaven, when the problem of infinity arose vividly in front of the seven years old boy. He realized it himself as “the first philosophical impulse” that embodied into the idea of “axiological universe”.

For Yu. Sheveliov such an event became the statement of a familiar person (“as a tack stabbed into heart”), after which he had discovered Ukraine and devoted his scientific activity to it.

A frightful event occurred to Yu. Orlov, when he and his grandmother were attacked by wolves and could hardly escape the danger. Since that moment he had spent all his life in the circumstances of dangerous struggle against the Soviet Union regime. Even the name of his book is “Dangerous Thoughts”.

Keywords: professional selfdesigning, autobiographical memories, significant event, kind mother, cognitive interests, aggressiveness, eudemonism.

Під *досвідом дитинства* будемо розуміти те, що К. Роджерс називає «полем досвіду» (field of experience) – унікальну для кожної людини суб'єктивну реальність, що містить події її життя і доступна для розуміння. Поле досвіду може збігатись або не збігатись з об'єктивною реальністю. Це окремий світ, він суб'єктивний, вибірковий, внутрішньо недосконалий [17, с. 477].

Про важливість вражень дитинства в своєму становленні як людини і науковця читаємо у К. Ясперса: «Нельзя недооценить глубину той основы, которую заложили впечатления детства – насколько я смог их постичь: вынужденная изоляция уже в школе; болезнь, лишившая меня большей части того, что составляет естественную, здоровую жизнь; счастье жить в семье разумно мыслящих родителей, в семье, проникнутой любовью и дающей ощущение надежности; доверие, которое родители испытывали к жизни, принимая ее; сохранившееся на протяжении долгой жизни родство душ с любимой сестрой; консервативно-либеральная, оппозиционная политическая установка через аристократизм, стремление к демократии, которое преобладало и в семье матери, и в семье отца. Кратко отмечу два главных момента в моем творчестве. Сущность человека обнаруживается только в пограничных ситуациях. Поэтому я с молодых лет старался не отводить взгляда от самых экстремальных проявлений жизни. Это был один из мотивов, по которым я избрал своим поприщем медицину и психиатрию: хотелось узнать, где границы человеческих возможностей, и постичь значение того, что обыкновенно предпочитают не замечать, отводя взор, и замалчивать» [26, с. 324].

В автобіографіях видатних людей професійний проєкт в контексті самопроєктування зазвичай займає провідне місце: йдеться про усвідомлення і здійснення свого покликання (про «магію покликання» метафорично пише, наприклад, С.П. Тищенко) [15].

Хоча тут і спостерігається певний вихід за межі свого Я (пріоритетне місце займає діяльність), проте по суті йдеться про глибинні впливи усвідомленого покликання на формування авторської позиції особистості в

загальному сенсі і зокрема на організацію системи її життєвих смислів і цінностей. Таким чином, основним предметом нашого розгляду є відношення між професійним проектом і проектом особистого самотворення в автобіографіях видатних науковців. Зокрема ми б хотіли з'ясувати, як саме усвідомлення свого покликання і професійне самопроєктування майбутнього видатного науковця впливає на ієрархію його життєвих смислів і цінностей (в ході особистісного самоздійснення).

Найперше слід визначитись із розумінням такого **основного** поняття, як «*особистість*». Візьмемо за основу визначення, що його пропонує відомий психолог-екзистенціаліст і психотерапевт Ролло Мей в книзі «Мистецтво психологічного консультування» [9, с. 12]. Отже, особливо важливими для особистості людини Р. Мей вважає такі складові: свобода, індивідуальність, соціальна інтегрованість і глибока релігійність. В такому разі завдання психотерапевта полягають в тому, щоб: 1) (свобода) підвести клієнта до прийняття відповідальності за свої вчинки і за кінцевий підсумок свого життя []; 2) (індивідуальність) допомогти клієнту віднайти своє істинне «Я» і знайти в собі мужність стати цим «Я»; 3) (соціальна інтегрованість) допомогти клієнту з готовністю прийняти на себе соціальну відповідальність, вдихнути в нього мужність, яка допоможе клієнту звільнитись від невідступного почуття меншовартості і спрямувати його прагнення в соціально корисне русло; 4) (глибока релігійність) допомогти клієнту звільнитись від патологічного почуття вини і водночас навчити його гідно прийняти і зробити стійким те духовне напруження, яке властиве природі людини. «Високорозвинені особистості, – пише Р. Мей, – відчують духовність гостріше, ніж середня людина, і використовують її для свого дальшого розвитку. ...Це привід для надіяння, бо іскра Божя потривожила темноту всередині нашої земної оболонки».

Наш вибір поля досвіду дитинства вимагає розгляду цілого «клубка» психологічних проблем, які, на наш погляд, пов'язані з розвитком особливо обдарованих індивідів. Серед них: співвідношення свободи і детермінованості розвитку; роль, значення і прояви виняткової обдарованості в дитинстві;

здоров'я, егоїзм та евдемонізм в житті обдарованого підлітка; евристичний потенціал автобіографічного методу (archival research) в з'ясуванні зазначених проблем. В світовій психології вироблено чимало потужних понять, які в той чи інший спосіб проливають світло на ці проблеми. Згадані поняття ми будемо використовувати в ході дальшого викладу.

В цій статті розглянемо, як бачать і оцінюють своє дитинство такі видатні вчені, як С. Кримський, Ю. Орлов, Ю. Шевельов, Г. Щедровацький, К. Ясперс (їхні автобіографії вийшли друком останнім часом). Вибір цих постатей продиктований тим, що, по-перше, їхні наукові досягнення отримали світове визнання, по-друге, тим, що вони написали автобіографії і, по-третє, тим, що вони (крім Ю. Орлова, фізика) працювали в наукових сферах, близьких або наближених до науки психології, і їхні погляди, а також життєва боротьба за свої ідеї є для нас зрозумілими і близькими, а соціальний контекст досить впізнаваним. Проте ближчий погляд показує, що порівнювати їх важко, а то й неможливо. Найперше це стосується їх соціального походження і матеріальних обставин життя. Так, батьки С. Кримського і Г. Щедровицького належали до радянської технічної еліти, їхні сім'ї жили у відносному достатку, потреби дітей були повністю задоволені. Батьки К. Ясперса були заможними бюргерами у довоєнній Німеччині, мали високий соціальний статус, батько займав значні посади, діти ні в чому не відчували потреби. Ю. Орлов народився у родині з сільської російської глибинки, виріс серед дуже бідних і простих людей, з дитинства бачив неприкриту наготу радянської дійсності в крайньому варіанті життя сільського, а далі міського пролетаріату.

Українські дослідники творчої обдарованості наголошують на важливості соціуму в становленні таланту «Соціум впливає через підтримку таланту, створення умов для його розвитку, і серед цих умов свобода для розвитку творчого таланту має вирішальне значення. Звичайно, у поєднанні з позитивними прикладами батьків і вчителів. <...> Якщо висока активність психіки, пристрасність талановитої людини у її житті і досягненні успіху та влади є формою, то соціум наповнює цю форму змістом, надає їй чіткої

професійної спрямованості». Основними чинниками, що визначають психічний розвиток обдарованої особистості, вважаються: 1) природні передумови (особливості організації нервової системи); 2) соціальні умови життя (родинне, шкільне виховання, мікросоціум, ЗМІ тощо); 3) система саморозвитку (свідомість, самосвідомість, потреби, здібності тощо).

В такому ж дусі пише І.Е. Соловйов: «Справа виглядає тепер так, як ніби то завдання самореалізації, збігу із самим собою у всі часи й епохи була основним змістом людського життя, а конкретно – історичні зусилля людей – всього лише форма, в якій цей зміст усвідомлювався і виконувався» [19].

Наше попереднє ознайомлення з автобіографічними творами обраних для аналізу вчених показує, що, не дивлячись на значні відмінності у їх житті, існують все ж таки певні моменти, спільні для всіх обраних нами героїв. Розглянемо ці моменти, починаючи з раннього дитинства – виховання в сім'ї, стосунків з батьками і зокрема з матір'ю.

З великою повагою згадує про свою матір Г.П. Щедровицький: «Мать с большим трудом входила в семью Щедровицких. Мне потом казалось, что это все происходило потому, что она не имела достаточного образования и очень боялась бабы Розы. Тем не менее, именно она всегда была действительным стержнем семьи, определяла морально-этическую атмосферу в доме. Она, в общем-то, была главным человеком в семье, и нравственные устои нашего дома определялись именно ею.

Уже родив меня и моего младшего брата, она закончила медицинский институт и потом всю жизнь проработала микробиологом, став в конце концов руководителем микробиологической лаборатории очень большой поликлиники. Бывая там, я всегда удивлялся той любви, которой она пользовалась среди своих подчиненных, и другого такого случая в жизни своей больше не встречал. И даже после того как она ушла на пенсию, сотрудницы этой лаборатории, когда что-нибудь случалось, приходили к ней советоваться и решать все свои вопросы. Я уже не говорю о том, что они все эти годы приезжали к ней просто так, без какого-либо повода. Вдруг собирались и ехали к ней всей лабораторией, хотя она уже лет десять как не работала.

Однажды один из моих приятелей сказал мне: «Ты думаешь, мы к тебе ходим? Нет, мы к твоей матери ходим» [24, с. 32].

Ю. Шевельов був сином царського генерала німця Шнейдера, що в пориві вірнопідданих почуттів змінив своє прізвище на російське. Дитинство пройшло в достатку, але далі Юрій жив у постійному страху викриття свого «буржуазного минулого», зазнав різного роду утисків (мати-генеральша мила сходи і за це отримала дозвіл замешкати у 8-метровій комірчині при кухні своєї колишньої квартири). «Юрій Шевельов був людиною принципово антирадянською», – пише про нього сучасний автор [8].

В нашому розгляді фігурують автобіографії видатних творчих особистостей, які внесли значний вклад в науку. Зазвичай, характеризуючи таких людей, найперше згадують про таку рису їх особистості, як *креативність*. До цього поняття входять:

1) оригінальність – здатність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді; 2) семантична гнучкість – здатність виокремити функцію об'єкта і запропонувати його нове використання; 3) образна афективна гнучкість – здатність змінювати форму стимула так, щоб побачити ньому нові можливості; 4) семантична спонтанна гнучкість – здатність продукувати різноманітні ідеї в порівняно необмеженій ситуації. <...> Висококреативні суб'єкти відзначаються впевненістю в собі, почуттям гумору, підвищеною увагою до свого «Я». Вони краще переносять стан невизначеності і здатні відстоювати свою думку за недостатньої інформації. Відзначається також любов до пригод, бажання виділитись, суперництво, енергійність» [4, с. 59].

Дослідники-психоаналітики розглядають материнську депривацію (неотримання дитиною материнської любові і турботи) як причину виникнення неврозу. Якщо депривація переходить певний поріг, відбуваються незворотні наслідки: сповільнення розвитку, виникнення психологічних захистів (Бовлбі, Віннікотт), психічних хвороб, фобій і депресії [17, с. 172].

Сепарація (тривала фізична відсутність матері) може навіть втручатись в процеси інтроєкції й ідентифікації, перешкоджати розвитку еґо.

Зосереджуючись на дитинстві видатних вчених, ми хотіли б наголосити на такій важливій передумові будь-якої креативності, як радість буття і довіра

до світу (перше «так!» світові), яке залежить зокрема від життєрадісності і оптимізму матері, її авторитету [1, с. 74].

В науковій літературі неодноразово лунали застереження щодо недостатньої доказовості автобіографічного методу. Зокрема йшлося про його методологічну недостатність. Так, згадується як недолік брак репрезентативності, незнання і неврахування контексту, суб'єктивне зафарблення спогадів й ігнорування соціального контексту, що зумовлює формування особистості в цілому [16, с. 20]. Щоправда, водночас зазначається, що німецький філософ Е. Дільтай вважав біографічний метод найвищою формою гуманітарного дослідження [там само].

Про сумну долю людей, які в ранньому дитинстві не зазнали материнської ласки, писали ще античні автори. Наприклад, читаємо у Вергілія: «Хлопчику любий, навчися! Кого бо не пестила мати, той не зазнав ні поваги богів, ні кохання богині» (переклад М. Зерова).

Забезпечується ця передумова обставинами раннього дитинства, сімейною атмосферою, задоволенням основних потреб дитини – всім тим, що залежить найперше від матері і що породжує у дитини довіру до світу.

Поглянемо, як пишуть про свою сім'ю і свою матір наші герої. Ось що пише про свою матір К. Ясперс: «Она осветила своей бесконечной любовью все мое детство, детство других младших в семье, всю последующую нашу жизнь. Она вдохновляла нас на достижение наших целей своим неукротимым темпераментом, окрыляла нас своим пониманием жизни, для которого не существовало рамок условностей, и оберегала нас своей мудростью» [с. 208].

Дослідники життя К. Ясперса з приводу його матері уточнюють: «Мать, будучи истинной дочерью крестьянина, считала своим долгом поддержание в доме неизменно жизнерадостной атмосферы. Мать Карла Ясперса была весела и жизнерадостна даже тогда, когда для этого не было особого повода. (Именно в такие времена и надо было поддерживать семью своей бодростью.) Кроме того, дочь крепкого сельского хозяина отличалась недюжинной житейской сметкой и какой-то инстинктивной способностью к дипломатическому разрешению всех и всяческих конфликтов. Она ни на чем не настаивала, ничего не диктовала, но все как-то само собой получалось в соответствии с ее волей».

Про певну депривацію можна говорити стосовно Ю. Орлова (до 4-х років він жив на селі у бабусі, яка лікувала його ноги: з двох років вони йому чомусь відмовили).

Життя його матері було дуже важким і складним – вона виросла в середовищі безпритульних. І якби не зустріч з майбутнім чоловіком, якому вона одразу і беззастережно повірила, навряд чи мало б суспільство таку видатну людину, як Ю. Орлов.

«Мама була із безпритульних. Їх було мільйони після громадянської війни.

До революції мамин батько – мій другий дід Петро Лебедєв – працював механіком на великому пасажирському пароплаві, плавав від Пермі, яка на Камі, до Астрахані – у гирлі Волги. Сім'я жила добре, у двоповерховому будинку, на березі річки, у заводському селищі Мотовилиха; діти навчалися в гімназії. Громадянська війна все зруйнувала. Спершу не стало великого пароплавства. Потім кудись подівся великий пароплав. Потім загинула велика сім'я – тиф. Залишившись сама, десятирічна дівчинка прибилася до банди таких самих малолітніх. Вони мандрували по всій країні. Спали разом у покинутих сараях, у хатах вимерлих, зігріваючи одне одного; харчувалися разом, добуваючи, хто що як може. Крали, випрошували. Але зебрати було важко: народ з року в рік лютішав; бездомних дітей проганяти гірше від циган. Разом із подругою Розою мати жила таким життям кілька років. І після таких гімназій вона перестала поважати людей, а чоловіків особливо.

– Кохання? – перепитала вона мене під час нашої останньої серйозної розмови про життя, за місяць до смерті в її 47 років. – Кохання... Не знаю, що це таке. Були... але я нічого не відчувала, крім цього... простого. Не знаю, про що говорять – кохання.

– А батько? – запитав я. – Батько??

– Батько! – вигукнула вона. – Що ти? Про що? Батька-то я шанувала, як нікого іншого у світі... А нікого більше й не шанувала. Кращого й розумнішого – не зустрічала. Він носив тебе немовлям за пазухою. Засуне за сорочку й ходить, ходить... усе думає... Ти впісяєшся, а він сміється.

Вона також усміхнулася. Потім заплакала.

Вісімнадцятилітній батько вперше побачив її, чотирнадцятилітню, на вокзалі: руда копиця на голові, гарне зухвале обличчя.

– Чого уп'явся? – запитала вона. – Жити набридло?

Вона щойно вирвалася із пітних рук начальника вокзалу. Посміхаючись і сопучи, він довго бігав за нею навколо свого столу. «Заріжу», – сказала вона, і начальник відчепився.

– Тебе як звуть? – запитав батько.

– Забирайся геть! – відповіла вона роздратовано.

– Давай жити... разом, – промовив він.

Вона примружилась:

– Я таких жеребців...

Але поглянувши уважно в його світлі очі, подумала і сказала:

– Давай. Мене Клавою звать».

Неодноразово згадує Ю. Орлов про материн веселий характер.

А ось що про свою матір згадує Ю. Шевельов: «Життя її було від початку і до кінця життям матері. Вона не жила для себе, вона мислила себе тільки в дітях. Безродинне дитинство, втрати дітей одного за одним, вроджене почуття – і виховане також – обов'язку, – все це спричинило беззастережність і повноту посвячення себе дітям, від 1925 року – мені самому. Але, повторю, завжди в межах розуму, ніколи не припускаючи розбещування.

Не так давно генеральша, вона стала прибиральницею, потім дрібним підприємцем. Ампула прибиральниці відповідало добі військового комунізму, ампула дрібного підприємця – добі НЕПу. Мабуть, усі ці перевтілення багато коштували матері в її душі, але вона ніколи не нарікала, не скаржилася. Вона любила казати:

– Ніяка чесна праця не принижує людину» [23, с. 23].

В автобіографіях, залучених нами до аналізу, звертає на себе увагу раннє захоплення майбутніх вчених серйозним читанням.

Майже для всіх аналізованих нами вчених серйозне читання почалося в підлітковому віці.

Що стосується Ю. Орлова, сільського хлопчика, який опинився в столиці, то це була просто перша радість читання, відвідування бібліотеки. «Скільки було, виявляється, книг на світі, очі розбігалися. З презирством відкинув твори для молодших школярів і обрав історію мавпи – «Орангутанг». Він жив із людьми і став майже людиною, що його, здається, й занапастило. Який був би я радий зустрітися з ним знову, особливо подивитися фотографію – орангутанг обідає з друзями і статечно розмовляє.

У бібліотеці працювали жінки, усі єврейки, і кожна клопоталася біля мене, немов квочка біля курчати. «Із дуже бідної сім'ї, – голосно шепотілися вони. – Бідолашний. Треба допомогти йому розвинутися».

Це ж можна сказати про Ю. Кримського, який підлітком потрапив до бібліотеки і почав читати все підряд. «Каждый день по многу часов я проводил в той самой библиотеке, что была напротив моего дома. И там был такой человек, зав. читальным

залом, он был в опале, был гонимый, потому что оставался здесь в оккупации при немцах заведовать библиотекой, он же, кстати, ее и спас. Звали его Федор Федорович Запеченко, кстати, он был аристократического происхождения, из рода Милорадовичей. И вон он стал меня опекать, допускал меня в книгохранилище. Я проходил туда, передо мной ряды книг, полки, и такая лестница косая – наверх. И я начинал снизу доверху по косой, по диагонали проходить, прочитывая практически все, что мне попадалось. Вон это были мои университеты вместо школы.

...как я вам уже говорил, после ватаг и драк на финках, я занялся химией наукой. Потом от химии я перешел к физике, а от физики снова к астрономии. У меня был такой юношеский азарт, который сейчас мне совершенно несвойственен, основной вопрос, который меня тогда волновал, как я могу принести максимальную пользу человечеству? Я рассуждал так: если бы я был физиком, химиком или математиком, я мог бы что-то одно сделать и воздействовать на какую-то одну часть человечества, так сказать, профессионально. А вот если я стану философом, то смогу влиять на общее мировоззрение, и более широкий круг людей будет мною охвачен».

К. Ясперс зізнається: «Я жил тем, что досталось мне в наследство из родительского дома. Обретенное позже знание позволило мне яснее увидеть полученное много так и полностью осознать это» [24, с. 323].

«Первым из философов, который окрылил меня, был Спиноза. В университете я время от времени читал Фехнера, Вундта, Шопенгауэра, но Канта еще не понимал. Для моего мышления эти авторы значили очень много. Я был полностью погружен в науку» [с. 326].

Проте інтенсивне читання ще не пов'язувалось з професійними намірами.

Наприклад, Кримський мріяв стати археологом (після читання в «Піонерській правді» про розкопки гробниці Тутанхамона). Про Амундсена було вище. «В моем желании кем-то стать у меня никакого внешнего опыта не было. это были какие-то внутренние мечтания. С раннего детства я мечтал стать археологом. Почему именно археологом? Думаю, это было связано у меня с газетой «Пионерская правда», первой газетой, которую для меня выписывали, и которую я самостоятельно читал. Надо вам сказать, с большим интересом. Газета тогда была отличная. И вот в ней на протяжении года шли репортажи о раскрытии гробницы Тутанхамона. История этого открытия печаталась из номера в номер, и я как захватывающий роман читал эти репортажи. Особенно меня увлекало описание найденных сокровищ, я их настолько живо себе представлял, что, кажется, уже тогда впервые ощутил, что значит вечность. Гораздо позже я узнал, что

существует еще зрительный образ вечность по Достоевскому, для него вечность – это серая комната, затянутая паутиной с пауками, а для меня в детстве вечность предстала в двух тонах – желтом, цвете египетских песков и солнца, и лазоревом – цвете неба».

Необхідно спинитись ще на одній важливій обставині, спільній для всіх наших героїв: їхню пристрасть до серйозного читання, що виявилася дуже рано.

Г. П. Щедровський навчився читати в 4 роки і з того часу читав все, що попадалось. Далі дядько подарував йому 8 книг Лавісса і Рамбо про історію XIX століття, які дуже вплинули на його розвиток. «Это ведь был не учебник всемирной истории, в котором рассказывается о древней Греции, походах Тамерлана, татарско-монгольском иге, где столетия укладываются в одну-две странички. Нет, это была восьмитомная история одного века, в которой все механизмы – экологические, хозяйственные, политические – описывались детальнейшим и подробнейшим образом, т.е. вскрывались механизмы исторического человеческого действия. Естественно, я сквозь эту призму рассматривал все то, что происходило вокруг. Вся сложнейшая картина исторического анализа XIX века – его уровни, планы и срезы – стояли передо мной как живые».

Не виключено, що цей ранній досвід аналізу явищ з урахуванням всіх змінних став базою для подальшої методологічної практики Г.П. Щедровицького.

«...В конце восьмого класса я принялся писать всеобщую историю искусств, причем очень странным образом: старательно прочитывая энциклопедические статьи, я вырабатывал некоторую общую схему, или структуру, состоящую из огромного количества ячеек. Всеобщая история искусств должна была в итоге заполнить все эти ячейки и продемонстрировать ход и общую идею мирового развития. Вот на что уходило мое основное время.

В ходе работе я столкнулся с многочисленными ссылками на Маркса, Энгельса, на «Капитал» Маркса и решил, что должен проработать «библию» марксизма. Начал я где-то с лета 1944 года, между восьмым и девятым классами, а в голову не приходило, что историю можно писать только много десятилетий спустя...».

Щось подібне пережив і Сергійко Кримський – з Гегелем, якого він почав читати з 7-го класу.

Гегеля, а как это было возможно?

А вот как.

В период войны в Киеве погибло, разорено, разгромлено было большое количество библиотек. От Львовской площади до Евбаза по правую и левую стороны улицы сидели букинисты, продавали книги. Причем ценились только учебники. На этих развалах было абсолютно все, что вы хотите, все что угодно – и философская литература, и эротическая – все там было, за копейки. Вот там я и покупал все. Свой первый томик Гегеля там купил, «Малую логику».

...Гегель меня сразу увлек. Вначале, не вдаваясь особенно в смысл, а осваивал гегелевский язык, привыкал к нему. Понимаете, я воспринимал не столько философию Гегеля, сколько его язык. Я учил его схоластический, «птичий» язык и так этим проникся, что даже сам начал говорить примерно таким языком. И только потому, что я хорошо выучил гегелевский язык, уже в десятом классе читал Гегеля осмысленно и свободно. Конечно, в десятом классе я не мог еще полностью понять, охватить всю гегелевскую систему, но, оказывается, я просто запоминал текст наизусть, до сих пор дословно помню целые куски, фрагменты гегелевский текстов. А тогда мог воспроизводить не только сам текст, но свободно имитировать гегелевский стиль, его фразеологию и т.д. В общем, к окончанию школы **я довольно прилично освоил все одиннадцать томов Гегеля, которые были у меня».**

Проте інтенсивне читання ще не пов'язувалось з професійними намірами.

Не можна не звернути увагу ще на один цікавий збіг у біографіях наших вчених: йдеться про межову ситуацію чи межове екстраординарне переживання, якого вони зазнали.

Сюди відноситься ситуація зомління, якого зазнав маленький С. Кримський при виді зоряного неба.

«Я сказал, что в детстве вокруг меня была половецкая степь, которую сейчас я еще помню, как ковыльную. Я помню степь, по которой ходили дрофы, в детстве они меня поразили.

Степь сыграла некоторую роль в моей жизни, об этом расскажу детальней. Мальчишкой я обладал достаточно большой свободой. Мой отец любил охоту, част брал с собой, я любил ночевать с ним в степи. Лежа в степи, смотрел в небо и представлял себе (это я сейчас понимаю, тогда я этого слова не знал) бесконечность. В результате такого созерцания как-то раз потерял сознание. Мне было лет 7-8. С тех пор образ звездного неба меня всю жизнь преследовал.

Первый философский опыт... Собственно, с этого я начинаю философский опыт свой, потому что это мне помогло потом многое понять в философии. Вот, скажем, теперь я

изучаю восточную философию. Восточная философия отличается от западной, привычной для нас философии тем, что последняя – это тексты, а восточная философия – это, прежде всего, способы жизни. Хотя тексты там тоже есть, но они вспомогательны.

Я имею в виду в основном индийскую философию: веды, йогу, буддизм, в той форме буддизм, в которой он распространился потом по Китаю. Там, скажем, специфическая философия познания: они считают, что задавать вопросы очень опасно; что, задавая вопросы, ты будишь рой пчел, которые очень больно ранят; что сама реальность является ответом на все возможные вопросы...

Как звездное небо, которое ты вопрошаешь. Взяв на себя идею познания, очень многим рискуешь. И познавая, можно поставить свое существование на грань между жизнью и смертью. При этом находишься на таком пути, что назад повернуть уже не можешь, а впереди – бездна, и ты можешь только одно – перепрыгнуть через эту бездну, что приведет либо к гибели, либо, наоборот, к спасению. То есть нужно иметь смелость рискнуть познавать.

Откровенно говоря, как рационалист я сам по себе этого понять бы не мог, и только вот этот первый опыт степи мне помог. Восточные мыслители ставят такие вопросы познания, которые не ставит западная философия: проблема *бесконечности*, проблема *абсолюта*, проблема *ничто*, проблема *нирваны*. Я считаю, что только на гребне очень глубокого риска можно походить к таким вещам. Вот так, как я почувствовал этот риск, когда мальчиком потерял сознание, думая о бесконечности. Я понял, что действительно есть такие проблемы, которые очень рискованно поднимать. Уже потом, где-то в 80-х годах, я сформулировал идею ценностно-смыслового универсума.

Опыт сознания степи и осознания бесконечности был, как я теперь понимаю, *толчком* всей моей жизни. Так медитировал я над степью где-то в 60 лет, а в детстве это только *толчки* были. **Вот эта тема степи и звездного неба меня сопровождали всю жизнь» [3].**

У Ю. Орлова це була драматична ситуація, коли на них з бабусею Пелагеею напала згряя вовків. Лише чудом вороний дістався до рідного двору. Чотирирічний Ю. Орлов (Єгор) був на возі, вкритий з головою кожухом, а бабуся, тримаючи в одній руці сокиру, а в іншій віжки, гнала коня:

– Пречиста Діво! Божа Мати! Помилуй і спаси! Помилуй! Спаси! Дитя! Дитя врятуй! Єгорушко... – кричала бабуня.

Ця небезпечна пригода, яка довго обговорювалося в сім'ї, стала для малого Юрка справжнім емоційним потрясінням і неабияким шоком. Не

виключено, що цей епізод, глибоко запавши в пам'ять Юрка, посприяв тому, що в своєму дальшому житті Орлов жив не лише у світі ідей, але й глибоко переймався соціальними ситуаціями, брав на себе соціальну відповідальність, виявляв ініціативи, за які платив роками концентраційного табору і заслання.

У К. Ясперса був дуже хворобливий, і лікарі не обіцяли йому довгого життя, проте він провадив напівбогемний спосіб життя, а врешті вирішив кинути заняття правом (про що його прохав батько) і зайнятись медициною.

Звертаючись до підліткового віку наших героїв, неможливо абстрагуватись від такого явища, як підліткова агресивність. Можна думати, що в СРСР вона була наслідком воєнної ситуації, її інерційним «продовженням».

С. Кримський розповідає: «Вообще-то я был мальчишкой военного времени. В период эвакуации я был совсем другим. Очень неправильно считают, что человек умирает единожды в мире. Он умирает в своей жизни несколько раз, лично я так «умирал» несколько раз. Что значит умирал? Меняется твое лицо фотографически даже, меняются интересы, взгляды, окружение, – все меняется. Я в период войны был хулиганом, на финках дрался, у меня на теле ножевые раны есть. Ну, тогда же мальчишеские ватаги были, в которых я участвовал. А нас еще приглашали на военные заводы вытачивать корпуса снарядов.

Это где было?

Оренбург. Мы имели дело с таким оборудованием, на котором сами вырезали финки и затачивали. В общем-то, жестокий этот мир, я-то знал, знал, что это такое.

И вот первое мое перерождение было, когда я попал в Киев и в руинах нашел химическую посуду. Для химических изысканий мне нужна была серная кислота. Один ученик школы, у него мать была аптекарша, достал мне ее. И вот я сменял свою финку на бутылку серной кислоты, и совершенно другим человеком вошел в этот мир.

Итак, у Вас началась новая жизнь? А что из старой попало туда? Что оказалось таким, что не умерло и навсегда осталось с Вами?

Некая отчаянность в поведении, которая сформировалась у меня в военное время, вот в этих ватагах и драках на финках. Поведение в ситуациях, когда ты совершенно не боишься. Например, в случаях с хулиганами, они ведь как действуют? Главная задача – вызвать страх и свое превосходство показать, а я не боюсь, совершенно не боюсь.

У меня был такой эпизод, в эвакуации, в Оренбурге. Как все мальчишки, я прыгал на подножку трамвая. И вот однажды я прыгнул, трамвай тронулся, а стоящий сверху здоровенный хулиган ударом в лицо сбросил меня с подножки. Дальше я не помню, как это

получилось, я схватил с мостовой кирпич и кирпичом лупил этого парня по лицу, я бежал при этом со скоростью трамвая и бил, я покалечил ему все лицо. Я видел только, что народ вокруг меня останавливается и смотрит. Как я мог бежать со скоростью трамвая, я сейчас себе не представляю.

Вам было лет 10-11?

Скорее, десять. И вот эта отчаянность поведения, когда вы уже оскорблены до предела, больше не рассуждаете, вот эта способность максимального риска со мной навсегда осталась.

А бить морду кому-нибудь позже Вам приходилось? А если приходилось, то за что?

Ну, было там что-то, но то все по мелочи. А потом ведь и характер боли и обиды, реакции на это с возрастом меняется. Вот есть обида и боль, характерная для детей и животных. По меткому выражению Маяковского, она словно «зубная боль в сердце», когда психическое состояние обиды воспринимается как физическое состояние боли. А с возрастом обида – это уже совсем другое, не физическое состояние, а то, что можно назвать смущением или смятением духа, не то чтобы томление духа, но его деформация, травма, из-за которой, скажем, женщины из высшего петербургского света шли в монашеский скит или в публичный дом. Такое смятение духа, при котором дракой уже не поможешь. У меня тут наступает следующая защитная реакция. После сильной обиды, нанесенной мне, я просто вычеркиваю этого человека из своей жизни. Это значит, что я его никогда не вспоминаю, никогда о нем не думаю, и таким образом приходишь в состояние, когда он не может больше тебя ничем обидеть, ну вот как не обижаешься же на человека, который тебе случайно наступит на ногу в трамвае. Ты же не говоришь ему грубое слово, потому что это для тебя уже какая-то безличная сила».

Як згадує Г.П. Щедровицький: «Сначала я учился в очень плохой, 25-й школе. В ней я впервые понял, что есть такие ситуации, когда приходится защищать свою жизнь. Прихожу в школу. Вроде все нормально, идут занятия, после уроков выхожу на улицу и вижу толпу. Спрашиваю у какой-то девочки, что происходит. Она говорит: «Это тебя сейчас бить будут. За что – не знаю и не интересуюсь».

К этому времени широко расцвел антисемитизм, и он то и дело выливался в резкие противостояния и конфликты. За время жизни в Куйбышеве – а мы вернулись в Москву осенью 1943 года – я получил четыре весьма серьезных ранения. Одно из них было почти смертельным: ударили в область сердца немецким штыком. Как сказал врач, еще миллиметр – и конец.

В те годы – и это важно очень четко понимать – существовало неимоверно сильное напряжение классовых отношений. В мальчишеской среде оно проявлялось, в первую

очередь, в драках во дворе. Существовал жесткий антагонизм в отношениях между теми, кто имел свой письменный стол, книги, регулярно ел и за кем следили и ухаживали, и теми, кто жил в подвалах нашего двора. Подобные отношения проходили красной нитью через мою жизнь, хотя тогда я ни в коем случае не воспринимал их как классовые отношения.

Я ходил в школу с большим металлическим прутом. Решил, что финку иметь не надо, поскольку можно «сесть», а вот металлический прут (у меня был четырехгранный металлический прут, к которому я приделал съемную ручку) – это то, что может спасти. И когда собиралась орава меня бить, я выходил со своим металлическим прутом, и все твердо знали, что тот, кто нападет первым, умрет, и так как никому не хотелось умирать, то первого не находилось, и это меня спасало в целом ряде ситуаций».

У Карла Ясперса такого важливою подією став його перший конфлікт з директором гімназії – перший «бунт».

«В гуманитарной гимназии у меня произошел конфликт с директором. Я взбунтовался, отказавшись слепо исполнять те распоряжения, которые казались мне неразумными. Отец с раннего детства приучил меня к тому, что я получу ответ на любой вопрос, и не заставлял меня делать то, смысл чего я не мог понять, даже из уважения к человеку, который отдает распоряжения, хотя оно само по себе обладает немалой убедительной силой. Воспитанный своим отцом, я держался того принципа, что существует разница между порядком на уроке и армейской дисциплиной, без всяких на то оснований распространенной на школу. «Это оппозиционный дух!» – в один прекрасный день торжественно объявил мне директор. Этот дух, по его словам, был свойственен всей моей семье, и будучи директором, он вынужден был дать ему отпор. Конфликт достиг апогея, когда я отказался вступить в один из трех ученических союзов, созданных с одобрения директора и в подражание ... студенческим. Я обосновал свое решение тем, что союзы формировались по социальному происхождению учеников и в зависимости от профессий их родителей, а не по принципу личной дружбы. Соученики мое вначале заявили, что поддерживают меня, но на деле осудили мой поступок. Когда один из друзей отправился со мной на недельный поход в горы, союз, в котором он состоял, .. потребовал от него разорвать отношения со мной. Когда друг спросил меня, как ему быть, я посоветовал оставаться в союзе. Так он и поступил. Директор заявил: учителя не будут сводить с меня глаз. Я оставался в одиночестве. Мой отец компенсировал мне утраченное и абонировал большую охоту. Я мог, проводить время в самых различных уголках, отличающихся великолепием природы» [25, с. 208-209].

Можливо, цей перший конфлікт поклав начало тій зацікавленості ідеєю вільного університету, яка хвилювала К. Ясперса все життя.

«Со времени своего студенчества я ощущал свою принадлежность и причастность к университету. На выдающихся наставников взирал с почтением, уважая их всех – даже тех, кого не принимал, – за один только их статус. Само здание, аудитории и залы, различные традиции – все это вызывало у меня священный трепет души.

Я еще не понимал ясно, что, собственно, придает всему этому такой ореол. Но само настроение, возникающее, когда ты работаешь в этом мире, общение с теми, кто олицетворяет этот авторитет, воспоминания о череде поколений, оставивших здесь свой след, – все это вместе создавало не только впечатление незыблемости устоев, но и ощущение величия задач, стоящих перед людьми духа, на которых должна держаться вся жизнь общества.

Затем начались разочарования. Большинство студентов никак не соответствовало идее университета. Сообщества буршей и корпорантов – в их нынешнем виде – означали для меня жизнь, лишенную духовности и личностного начала: пивные, дуэли на шпагах, затверженные до автоматизма стереотипы поведения: жизнь, которая благодаря связям со «стариками», гарантировала в будущем процветание и карьеру, если только ты соответствовал усредненным нормам – был прилежен в работе, послушен и привержен национализму. Среди студентов – исключая немногих – я чувствовал себя чужаком. Но тем не менее пользовался их расположением, а порой они с удивлением и уважением относились к моему образу жизни, сутью которого была деловая заинтересованность. Ведь я без лишнего шума двигался своим путем, не навязывая его никому.

Однако проблемы студенческих союзов и объединений волновали меня – ведь они задавали тон в университете и пользовались наивысшим уважением. Это, в сущности, был вопрос свободы студенческой жизни и учебы. Она требовала независимости в выборе стези. Мне казалось, что этому-то и угрожало принудительное объединение в корпорации, заставлявшее тратить время и силы на никчемные затеи; самосознание же становилось чем-то производным от принадлежности к корпорации, о которой свидетельствовала пестрая ленточка. Вместо того, чтобы жить, руководствуясь смелыми решениями собственного ума и чувствуя собственную ответственность за выбор пути, было принято передавать право определения жизненных целей избранному обществу, пассивно следуя тому представлению о счастье молодежи, которое имели «старика» то, что такие студенты не имели никаких связей с духовными течениями современности, подтверждало, на мой взгляд, что они вовсе не были настоящими студентами.

Наблюдения моей юности и более поздний опыт научили меня видеть в этих корпорациях злой рок немецких университетов. В них <...> просто осуществлялось воспроизводство определенного типа людей, и сам этот тип был мне ненавистен» [25, с. 256].

Для Ю. Шевельова такою подією було його навернення до українства. Живучи в Харкові, він з певною зневагою ставився до української мови та культури як «сільської», товаришував переважно з єврейськими хлопчиками.

«Радянське гасло «дружби народів», звичайно, не більше, ніж пропагандивна облуда, але в мої двадцять радянських років бар'єри між євреями і іншими справді були або усунені або принаймні відсунені, і з моїми єврейськими друзями мене не ділило ніщо. Ми були свої. Як і вони, я ніколи не «пас ягнята за селом», – весь цей психологічний комплекс був для мене тільки екзотикою. Не виключаю, що прихилило до них моє серце й те, що швидкість їхніх реакцій, пересічно беручи, не кажучи про поодинокі винятки, була далеко вища, ніж у більшості моїх українських близьких і знайомих, як швидша, скажімо, реакція французів супроти американців.

Так, це парадоксально. І батько й мати німецького коріння. Обидва виховані в Петербурзі. Вони жили в російській культурі і в російській мові. Так вони виховували дітей, зокрема мене. У родині не було українських книжок, ніколи не говорили по-українськи між собою і не мали зв'язків з українською інтелігенцією. Саме місто Харків назовні було російське. З українських зацікавлень моєї матері знаю тільки про одне – вона зі справжньою побожністю говорила про сценічні виступи Марії Заньковецької (якої мені вже не довелося побачити). І все таки, все таки... Українськість якось ірраціонально жила в Харкові, жила в матері і в сестрі. Тисячею дрібниць вона входила в життя – купівля на базарі, розмови з селянами, літні подорожі на Полтавщину, контакти з Толею Носовим. Майже ніщо з того не було на поверхні, і все таки воно існувало. Є в німців слово Sein – буття, і є добре неперекладне слово Dasein – бути в певному часі і місці, бути тут, бути навколо, оточувати. І – додаю – бути любленим, бути своїм. Україна була своєю, з її пейзажем, з її людьми, з її білими (тоді!) хатками. пізніше, від 1941 року вона так легко перейшла на українську мову, тому, вмираючи, напівпритомна, не помічаючи вже нічого навколо, крім мене, свого сина, свої останні слова вона промовила по-українськи. Мушу сказати – на моє здивовання. Було це все не політичне. Політично вона ніколи не вірила в Україну і завжди казала мені:

– Нічого з того не буде, України ви не збудуєте.

Але політика й свідомість розбігалися з підсвідомістю й психологією. Це було в нашій родині проявом, либонь, того, що Юрій Липа, старший від мене на вісім років, називав

телуричними силами української землі, – здатність української землі й повітря навіть чужинців і зайд змусити відчувати себе таки своїми на цій землі і чужими на тій, де вони виховалися й звідки прийшли.

Тому, мабуть, і коротка шорстка репліка Толі Носова в, здавалося, незначущій розмові зі мною впала на вдячний ґрунт. Певною мірою курс мого дальшого життя визначався. Але таким уже простолінійним він не став. Мав минути не один рік і відбутися не одна подія, щоб усе стало на свої місця».

«Серед книжок, що їх подарував сестрі Толя, була «Ілюстрована історія України» Михайла Грушевського. Слайд моєї пам'яті: сіра коленкорова оправа книжки, на ній чорні стилізовані літери прізвища автора й назви книги, червоний козак з червоною плямкою одежі чи то головного вбрання. Якось сталося, що я з Толею були самі в кімнаті «для прислуги», на столику лежала книжка Грушевського, і це навело мене на думку про мову, якою вона була написана (хоч самої книжки я тоді не читав). Ніби роблячи велику послугу Толі, я сказав щось про те, що, правда, українська мова існує (велика поступка з мого боку!), але вона не красива (акт агресії з мого боку), мовляв, на що ж її вживати, коли вона така! Я сподівався гострої відповіді, лекції, нотації, вибуху гніву. Але Толя спокійно відповів:

– Мова, якою говорять мільйони людей, не може бути некрасива.

І ця врівноважена відповідь стала для мене тим, чим було видіння Бога в розчиненому небі Савлові. Ми не сварилися, дальші розмови, пізніше, були без згадки про цю. У ті роки плебеїзації Толя зберігав вигляд інтелігента, не демонстративно, а тому, що він такий був. Сьогодні я певний, що саме так він виглядав під час нашої короткої розмови в нашій кімнатці «для прислуги». Для мене важить, що таким він тоді мені виглядав.

Більше між нами ніколи мови про красу чи не-красу української мови не було. Але його коротка репліка стала «неначе цвяшок, в серце вбитий». Свої захоплення в житті я любив переносити в гру. Нормально мої захоплення зникали так легко, як з'являлися, і тривання їх було коротке. Але українськість лишилася на все життя, і ці сторінки я тепер цяпаю таки українською мовою, хоч міг би це робити російською чи англійською.

Заважило в цій тривалості й відданості те, що було далі: високі осяги української культури – «Березіль» Курбасів, писання Миколи Хвильового, який, як на мене, йшов в одному річищі з Борисом Пільняком, але йшов глибше і цікавіше, вірші Павла Тичини (який починався для мене не «Соняшними клярнетами», а, поза хронологією, «Вітром з України», які її подруга подарувала сестрі Вірі з написом «Аматорці української поезії»), прозою Юрія Яновського, відкриттям після нездарних перекладів Сологуба Шевченка в оригіналі, а особливо, на перших кроках, відкриттям Лесі Українки з її поєднанням європейськості з українськістю. Бо я не був селюк, і українськість найбільше промовляла до мене через

європейськість. Та може й це не мало б остаточного, вирішального значення, якби не пізніше, вже від кінця двадцятих років почате, а в тридцятих доведене до гротескної трагедії переслідування українців і української культури. Тепер українці були петерворені на те, що англословні народи окреслюють словом *underdog*, і тепер відійти від того, чим я захоплювався в двадцятих роках, було б ганьбою й злочином перед самим собою. І я лишився викладачем української мови, ніколи в роки життя на Україні не викладавши російської, десятками років ніколи нічого не публікуючи по-російськи. Коли запроваджувано пашпорти, треба було визначити для пашпорта свою національність, я усвідомлював, що було б куди безпечніше написати *росіянин*, і це цілком залежало від мого вільного вибору але після недовгих вагань я вибрав – *українець*.

Коли я дивлюся на своє життя сьогодні і зважую причини мого вибору, мені здається, що найвирішальнішим було все таки не майбутнє, а минуле».

Найбільшим відкриттям років мого шкільного навчання, яке заважило на всьому моєму дальшому житті, було відкриття України. Епізод був блискавичний, як навернення Савла на християнство й перетворення на Павла, але мені не з'явився Бог у блискавичному видінні, і я не падав з коня. Це був тільки короткий обмін репліками з Толею Носовим. Року 1923 чи 1924-го Толя кілька разів бував у Харкові і коротко гостював у нас. Толя радо приїздив до Харкова, і ми його радо приймали, бо заносилося на його одруження з сестрою Вірою. Від нього вона дістала тоді кілька подарунків. Він був на одинадцять років старший від неї (народився 1883 р.), науковець, і не диво, що це були книжки, переважно українські. Для Толі приналежність до України і праця на її користь були життєвим кредо і аксіомою, можливо, що, даруючи українські книжки, він перевіряв, чи його наречена була готова йти з ним одним шляхом. У нашій родині, правда, він говорив, як і ми, по-російськи, але ніколи не дякував інакше як словом «Дякую». Цього було досить, щоб делікатно, але виразно окреслити себе. Одне коротке слово ніби перетворювало все сказане перед тим» [23, с. 73].

Л.З. Левіт у книзі «Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция»[5], аналізуючи компоненти евдемонізму¹ (щасливого життя, присвяченого реалізації індивідуального потенціалу) виокремлює таку необхідну для талановитої людини риси, як добре здоров'я, розумний егоїзм і поміркованість.

¹ Евдемонізм (eudaimonia) – спосіб життя, що його обирає людина, яка відчуває свій вроджений, унікальний потенціал і намагається його реалізувати. В перекладі з грецької мови евдемонізм приблизно означає «життя під опікою гарного духа» [5, с. 12].

Серед наших героїв один тільки К. Ясперс змалку відзначався поганим здоров'ям (що, правда, не зашкодило йому реалізувати свій індивідуальний потенціал). Що стосується егоїзму, то його нижчих форм ми не знайшли у авторів в автобіографічних спогадах.

«Особистісна унікальність» – «внутрішній скарб індивіда», аналогічний грецькому даймонд, Юнговій «самості», внутрішньому «Я» К. Роджера і (частково) самоактуалізації О. Маслоу [3, с. 21].

В поняття розумного егоїзму входять вроджені властивості, спільні для людини і тварини, які відповідають за самозбереження і виживання індивіда, а також за гедоністичні (чуттєво-матеріалістичні) насолоди, що виникають при задоволенні основних інстинктів – харчового і статевого.

Здійснений Л.З. Левітом аналіз літератури показав, що в понятті розумного егоїзму можна виокремити такі функції:

1. Саморозвиток – вибір із довкілля підходящого «матеріалу» на першій стадії формування особистісної унікальності (ОУ).
2. Самореалізація – здійснення «захисних» й інших функцій на стадії реалізації ОУ в зовнішньому світі.
3. Саморегуляція і рефлексія – управління діяльності ОУ з ієрархічно вищого смислового рівня.

Реалізація здійснюється на основі вродженого базового («тваринного») егоїзму.

Саме розумний егоїзм є ідеальним «помічником» в актуалізації ОУ, оскільки:

- 1) зберігає свої захисні і мотиваційні властивості;
- 2) має необхідні інтелектуальні й регуляторні компоненти;
- 3) дає змогу отримати «облагорожену», «рафіновану» версію егоїстично-гедоністичних насолод в разі успішної реалізації ОУ (хоча вони і не є основною метою евдемонічної активності).

Логіка і рівні концепції Левіта можуть асоціюватись з висловлюванням Ф. Ніцше про людину, яка, подібно до канату, простягнута від тварини до «надлюдини».

Автор посилається на Т.О. Гордєєву, яка виокремила наступні мотиватори конкретної активності: концентрація і наполегливість в обраній діяльності; стійкість; відданість задачі, уміння фокусуватись на ній; надзвичайно сильне бажання робити *свою справу*; оптимістична віра в свій потенціал; віра в свої здібності; висока відданість справі; ставлення до досягнення високих результатів в галузі своїх талантів як до головного завдання свого життя; здатність підняти над щоденним існування і довгі роки самовіддано працювати в ім'я надособої мети; віра в своє покликання.

Пам'ятаючи про своє вище призначення (реалізація ОУ) талановита людина має за потреби протистояти тиску і спробам маніпуляції з боку інших людей [5, с. 36].

В цьому сенсі цікавим є фрагмент спогадів Ю. Орлова про підготовку до навчання в університеті. Він повернувся з фронту і застав свою матір в страшному, непридатному для життя

Мати переказала синові пропозицію вступити до лав міліції з тим, щоб отримати краще житло і перспективу його покращення. Проте син залишався невблаганним: тільки навчатись.

«— ...Знаєш, житло можна було б отримати. Я розмовляла з Васею. Твій двоюрідний брат Вася – не забув? – тьоті Зіни син – після демобілізації влаштувався до міліції. Він про тебе вже запитував – візьмуть. Туди без блату потрапити важко, вони більше любляють брати іногородніх. Кімнату відразу дають, і на поліпшення житлових умов черга всього чотири роки.

– Мамо, у міліцію я не можу. Мені треба йти в університет.

– Дурнику, звідти легше вступити куди хочеш. Як дадуть квартиру, так відразу ж і підеш. Обіцяють, що в тебе буде багато часу на заочне навчання.

– Мені треба набагато більше часу. Вечірній інститут це не освіта. Я вже втратив більше п'яти років. Та й у міліції працювати гидко.

– Та не будеш ти міліціонером на вулиці. Будеш сидіти за столом.

– Ні, не хочу.

Вона не наполягала.

Я фактично вбив її своєю відмовою. У неї не було ні здорового житла, ні здорового харчування вже до самого кінця її недовгого життя. Такою була ціна моєї освіти» [13, с. 100].

Висновки. Підсумовуючи все сказане вище, можемо зробити певні висновки:

1. Дитинство й отрочтво дійсно справляють великий вплив на подальше професійне самопроекткування обдарованої особистості.

2. Цей вплив полягає, перш за все, у створенні емоційного фундаменту, на якому далі будуватиметься споруда професійних цінностей і сенсів.

3. Зазначений емоційний фундамент містить такі складові: а) довіра до світу, народжена під впливом ніжної і життєрадісної матері; б) досвід значущих переживань максимальну; в) альтруїстична мотивація вибору майбутньої професії («принести користь людству» у С. Кримського); г) пізнавальні інтереси (інтенсивне читання, інтерес до серйозної наукової літератури); д) формування працьовитості як вияв внутрішнього зобов'язання реалізувати якусь понадіндивідуальну смислову цінність (переписування «Капіталу» К. Маркса малим Г. Щедровицьким); е) ініціативність (включно з підлітковою агресією), конфліктність як модель дальшого існування; є) розумний егоїзм (як умова самозбереження обдарованої особи, що готує себе до майбутніх звершень).

Всі перелічені положення рясно проілюстровані цитатами з автобіографічних спогадів обраних нами авторів.

Особливу вагу має, на наш погляд, пережита в дитинстві подія, яка перевернула все подальше життя авторів. Так, для С. Кримського це було зомління при виді зоряного неба, коли перед ним, семирічним хлопчиком, наочно постала проблема нескінченності (цього поняття і слова він ще не знав). Сам він це усвідомив, як «перший філософський поштовх», що далі вилився в ідею «ціннісно-смислового універсуму».

Для Ю. Орлова це був страхотливий епізод, коли на нього і його бабусю напали вовки, від яких вони ледве врятувались. Відтоді все його життя відбувалось в обставинах небезпечної боротьби з радянським режимом. Навіть книгу своїх спогадів він озаглавив: «Небезпечні думки».

Список використаних джерел

1. Вергілій. IV еклога / Зеров Микола. Вибрані твори. Упорядник В. Панченко. – К.: «Смолосип», 2015. – 358 с.
2. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 387 с.
3. Крымский С.Б., Чайка Г.А. Сергей Крымский: наш разговор длиною в жизнь. (Цикл интервью Г.А. Чайки) / С.Б. Крымский, Г.А. Чайка. – К.: Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. – 436 с.
4. Кульчицька О.І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості // Обдарованість, творчість, здібності: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляка, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
5. Левит Л.З. Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция. В двух частях. – Ч. 1. – Минск: РИВШ, 2014. – 417 с.
6. Левит Л.З. Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция. В двух частях. – Ч. 2. – Минск: РИВШ, 2014. – 270 с.
7. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психологический журнал, 2000, том 21, номер 1, с. 15-25.
8. Лубчак, Вадим. «Юрій Шевельов був людиною принципово антирадянською». – Г. «День», № 239, 19-20.12.2014. – С. 7.
9. Музика О.А. Біографічне дослідження ціннісної свідомості творчо обдарованої особистості // Обдарованість, творчість, здібності: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляка, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.

10. Мэй Р. / Роаль Мэй. Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. Т.К. Кругловой. – М.: Независимая фирма «Класс», 1994. – 144 с.
11. Мэй, Ролло. Искусство психологического консультирования. М.: «Независимая фирма «Класс», 1994. – 132 с.
12. Обдарованість, творчість, здібності: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляка, О.Л. Музики. – Житомир, 2008. – 319 с.
13. Орлов Ю.Ф. Небезпечні думки. Мемуари з російського життя. К.: Смолоскип. Пер. з рос. Петра Ромка; передм. Євгена Сверстюка. – К.: «Смолоскип», 2012. – 406 с.
14. Перцов А.В. / А.В. Перцов. Молодой Яснерс: рождение экзистенциализма из пены психиатрии. – Санкт-Петербург: Издательство РХАГ, 2012. – 206 с.
15. Повякель Н.И. Биографический метод / Психологи личности: Словарь-справочник / Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 20.
16. Райкрофт, Чарльз. Критический словарь психоанализа. – С.-Петербург: Восточно-Европейский Институт психоанализа. – 1995. – 250 с.
17. Собчик Л. Цвет миндаля.
18. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы философии, 1981, № 9. – С.132-145 (статья вторая).
19. Тищенко С.П. / С.П. Тищенко. Відтворене «Я» у просторі автобіографічного дискурсу. – Ж. «Практична психологія і соціальна робота», № 10, 2013. – С. 1-6.
20. Тищенко С.П. Феноменологічний досвід особистості у словесному вираженні – інтерпретація автобіографічних наративів / С.П. Тищенко // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 38. – С. 306-336.
21. Фрейджер, Роберт, Фейдимен, Джеймс / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен. Личность: теории, эксперименты, упражнения (психологическая

энциклопедия. Пятое международное издание). – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, «Издательский дом НЕВА»; Москва: «ОАМА-ПРЕСС», 2001. – 864 с.

22. Щедровицкий Г.П. Я всегда был идеалистом... – М., 2001. – 368 с.

23. Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і доокруги). Спогади. 1. В Україні. – Харків-Нью-Йорк, 2001, Видання часопису «Березиль», Видавництво М.П. Коць. – 428 с.

24. Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і доокруги). Спогади. 2. В Європі. – Харків-Нью-Йорк, 2001, Видання часопису «Березиль», Видавництво М.П. Коць. – 303 с.

25. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем., 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

26. Ясперс К. Философская автобиография // А.В. Перцов. Молодой Ясперс: рождение экзистенциализма из пены психиатрии. – Санкт-Петербург, Изд-во РХГА, 2012. – С. 207-337.

References transliterated

1. Vergilij. IV ekloga / Zerov Mykola. Vybrani tvory. Uporyadnyk V. Panchenko. – К.: «Smolosyp», 2015. – 358 s.

2. Kon I.S. Otkrytie «Ja» / I.S. Kon. – М.: Politizdat, 1978. – 387 s.

3. Krymskij S.B., Chajka G.A. Sergej Krymskij: nash razgovor dlinoju v zhizn'. (Cikl interv'ju G.A. Chajki) / S.B. Krymskij, G.A. Chajka. – К.: Izdatel'skij dom Dmitrija Burago, 2012. – 436 s.

4. Kul'chyc'ka O.I. Biografichni i social'no-psychologichni faktory rozvytku tvorchoi obdarovanosti // Obdarovanist', tvorchist', zdibnosti: teoriya, metodyka, rezul'taty doslidzhen' / Za red. V.O. Molyaka, O.L. Muzyky. – Zhytomyr: Vyd-vo Ruta, 2006. – 320 s.

5. Levit L.Z. Individual'nyj potencial i ego realizacija: dvusistemnaja koncepcija. V dvuh chastjah. – Ch. 1. – Minsk: RIVSh, 2014. – 417 s.

6. Levit L.Z. Individual'nyj potencial i ego realizacija: dvusistemnaja koncepcija. V dvuh chastjah. – Ch. 2. – Minsk: RIVSh, 2014. – 270 s.

7. Leont'ev D.A. Psihologija svobody: k postanovke problemy samodeterminacii lichnosti // Psihologicheskij zhurnal, 2000, tom 21, nomer 1, s. 15-25.
8. Lubchak, Vadym. «Yurij Shevel'ov buv lyudynoyu pryntsyypovo antyradyans'koyu». – G. «Den'», № 239, 19-20.12.2014. – S. 7.
9. Muzyka O.A. Biografichne doslidzhennya tsinnisnoi svidomosti tvorcho obdarovanoi osobystosti // Obdarovanist', tvorchist', zdibnosti: teoriya, metodyka, rezul'taty doslidzhen' / Za red. V.O. Molyaka, O.L. Muzyky. – Zhytomyr: Vyd-vo Ruta, 2006. – 320 s.
10. Mjej R. / Roal' Mjej. Iskusstvo psihologicheskogo konsul'tirovanija / Per. s angl. T.K. Kruglovoj. – M.: Nezavisimaja firma «Klass», 1994. – 144 s.
11. Mjej, Rollo. Iskusstvo psihologicheskogo konsul'tirovanija. M.: «Nezavisimaja firma «Klass», 1994. – 132 s.
12. Obdarovanist', tvorchist', zdibnosti: teoriya, metodyka, rezul'taty doslidzhen' / Za red. V.O. Molyaka, O.L. Muzyky. – Zhytomyr, 2008. – 319 s.
13. Orlov Yu.F. Nebezpechni dumky. Memuary z rosijs'kogo zhyttya. K.: Smoloskyp. Per. z ros. Petra Romka; peredm. Yevgena Sverstyuka. – K.: «Smoloskyp», 2012. – 406 s.
14. Percov A.V. / A.V. Percov. Molodoj Jasners: rozhdenie jekzistencializma iz peny psihiatrii. – Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo RHAG, 2012. – 206 s.
15. Povjaket' N.I. Biograficheskij metod / Psihologi lichnosti: Slovar'-spravochnik / Pod red. P.P. Gornostaja, T.M. Titarenko. – K.: Ruta, 2001. – S. 20.
16. Rajkroft, Charl'z. Kriticheskij slovar' psihoanaliza. – S.-Peterburg: Vostochno-Evropejskij Institut psihoanaliza. – 1995. – 250 s.
17. Sobchik L. Cvet mindalja.
18. Solov'ev Je.Ju. Biograficheskij analiz kak vid istoriko-filosofskogo issledovanija // Voprosy filosofii, 1981, № 9. – S.132-145 (stat'ja vtoraja).

19. Tyshhenko S.P. / S.P. Tyshhenko. Vidtvorene «Ya» u prostori avtobiografichnogo diskursu. – Zh. «Praktychna psihologiya i sotsial'na robota», № 10, 2013. – S. 1-6.
20. Tyshhenko S.P. Fenomenologichnyj dosvid osobystosti u slovesnomu vyrazhenni – interpretatsiya avtobiografichnyh naratyviv / S.P. Tyshhenko // Naukovi zapysky Instytutu psihologii imeni G.S. Kostyuka APN Ukrainy. – Vyp. 38. – S. 306-336.
21. Frejdzher, Robert, Fejdimen, Dzhejms / Robert Frejdzher, Dzhejms Fejdimen. Lichnost': teorii, jeksperimenty, uprazhnenija (psihologicheskaja jenciklopedija. Pjatoe mezhdunarodnoe izdanie). – SPb.: prajm-EVROZNAK, «Izdatel'skij dom NEVA»; Moskva: «OAMA-PRESS», 2001. – 864 s.
22. Shhedrovickij G.P. Ja vseгда byl idealistom... – M., 2001. – 368 s.
23. Yu. Shevel'ov (Yurij Shereh). Ya – mene – meni... (i dovkruhy). Spogady. 1. V Ukraini. – Harkiv-N'yu-Jork, 2001, Vydannya chasopysu «Berezil'», Vydavnytstvo M.P. Kots'. – 428 s.
24. Yu. Shevel'ov (Yurij Shereh). Ya – mene – meni... (i dovkruhy). Spogady. 2. V Yevropi. – Harkiv-N'yu-Jork, 2001, Vydannya chasopysu «Berezil'», Vydavnytstvo M.P. Kots'. – 303 s.
25. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii: Per. s nem., 2-e izd. – M.: Respublika, 1994. – 527 s.
26. Jaspers K. Filosofskaja avtobiografija // A.V. Percov. Molodoj Jaspers: rozhdenie jekzistencializma iz peny psihiatrii. – Sankt-Peterburg, Izd-vo RHGA, 2012. – S. 207-337.